

NA KENA CABE NA LOTU MAI SOMOSOMO, TAVEUNI, CAKAUDROVE.

Vakarautaka ko Rev. Dr. I.S.Tuwere.

E na yabaki 1837 ni se qai oti ga e rua na yabaki na nodratou tadu mai Tubou, Lakeba, Lau na italatala vavalagi e na imatai ni gauna, a dua na ilakolako nei Tui Cakau ki Tubou vata kei na lewe rua na luvena tagane. A dua vei rau ko Tuikilakila na yacana. E dina ni sega ni tukuni na yacadra na Tui Cakau, e macala ni rairai ko Ratu Yavala na tamai Tuikilakila. Era lewe levu na lewe ni vanua era a lako ena ilakolako vakaturaga oqo.

Eratou a mata sarasara na turaga veitamani mai Lalagavesi e na veika eratou raica mai Tubou. Eratou a rogoca kina na italanoa ni lotu vou ka ratou kauta mai oqo na vavalagi, ka ratou qoroqoro talega e na iyau vou ka tu vei iratou kei na nodratou iyaya ni cakacaka. Ena vuku ni veika oqo, a veitalanoa vakabalavu toka kina ko Tuikilakila kei Rev. David Cargill, edua vei rau na kau lotu mai. Na veitalanoa oqori e a rairai vakaraitaka kina ko Tuikilakila na nona vinakata me kau talega yani na lotu ki Somosomo. Sa mani vakaraitaka na turaga Tui Cakau e na yabaki tikoga oya na nodra kerekere me sa kau talega yani na lotu ki Lalagavesi.

E na vula ko Julai, 1838, a lesi sara kina ko Rev. John Hunt kei na nona marama ko Hannah Hunt ka rau a tiko mai Rewa ena gauna koya; ka vaka kina ko Rev. Richard Burdsall Lyth kei na nona marama ko Mary Anne Lyth. Ko Rev. Lyth oqo a vuli vuniwai ni bera ni kau lotu mai.

A sega ni rawarawa na nodratou tekivu mai Somosomo na vuvale e rua oqo. A levu sara na veikanikani kei na itovo dredre eso eratou raica e matadratou kei na veika a caka vei iratou.

E dina ni levu na veika dredre, a sega ni laurai na ivakatakilakila ni yalo lailai. A vakilai vakatotolo na lutu ni yago vakabibi vei Hannah Hunt. E na Julai ni 1840, a sikovi Somosomo mai kina na iliuliu ni Kaulotu ena ceva ni Pasifika e na gauna koya ko Rev. John Waterhouse na yacana. A lauti koya sara na ituvaki dredre ni bula nei Hannah Hunt. Rau a lako ruarua tu na italatala ko Hunt kei Lyth e na ilakolako vakacakakaka. Sa mani lewa ko Waterhouse me se tei tiko vakawawa mada mai Somosomo ko Rev. Charles Tucker kei na nona marama, me ratou veitomania toka kei rau na marama lewe rua kei na nodrau dui mata vuvale.

A vakilai ka veitalanoataki talega vakalevu na yaga se mana ni wainimate nei Dr. Lyth. Eratou vakila na yaga ni wainimate oqo na vuvale vakaturaga mai Somosomo ka vaka edua na rarama sega ni tabonaki rawa e na loma ni dua na vale buto.

E na nodra dau lako ki Somosomo ka lesu tale ki na nodra dui koro na lewe ni veivanu mai Cakaudrove, era kauta vata kei ira na itukutuku ni lotu vou, ka ra veitalanoataka talega na veivakabulai vakavuniwai nei Lyth.

E sega ni bula vinaka sara voli ko Rev. William Cross e na dua na gauna balavu. Tekivu tautauvimate mai Rewa me yacova na nona lesi ki Viwa. Mai Viwa a sega talega ni bula vinaka sara. Sa mani lewai me rau veisau kei John Hunt. Me gole mai ki Viwa ko Hunt ka gole ki Somosomo ko Cross ka me laki tiko voleka vei Lyth ka qaravi kina vakavuniwai. A tadu mai ki Somosomo ko Cross ena Sepiteba ni 1842 ka solia vua ko Lyth na veiqaravi vinaka kece sara e rawata. Ia, sa bibi na kena mate ka bale e na i ka 15 ni Okotova ni yabaki tikoga oya ena 1842. Na kena ibulubulu e koto e na loma ni Valenilotu mai Somosomo edaidai.

Ni bale oti ko William Cross ena 1842, a lesi me sosomitaki koya ki Somosomo ko Rev. Thomas Williams me rau laki lewe rua kei Lyth. E na yabaki 1844 a lesi ko Lyth ki Lakeba, Lau, ka sosomitaki koya ki Somosomo ko Rev. David Hazlewood, edua ka kena dau ni vulici ni veivoso e vuqa. A se qai yaco tikoga mai ko koya ki na noda vanua e na nona gole mai Serene, Ositerelia.

E na gauna ni nodrau cakacaka mai Somosomo ko Thomas Williams kei David Hazlewood, a dredre sara vakalevu na kena tete na lotu mai Cakaudrove. Oqo a vu mai na vere e vuqa, na ivalu kei na veikanikani. A sega ni bau sivia na 30 na lewe ni lotu e na dua na gauna.

Ena vuku ni kena toso vakdredre na lotu mai Cakaudrove ka lewe lailai na italatala me ra veiqaravi, sa mani lewai me golevi mada na veivanua era sa vakarau tu me ra ciqoma na lotu. Sa mani lewa na bose vakayabaki ni lotu me sa sogo na itikotiko ni cakacaka mai Somosomo e na i ka 29 ni Sepiteba 1847.

Ni vakalalai mai ko Somosomo e na 1847, erau a tovolea e lewe rua na bête Lotu Katolika mai Varanise me rau laki tekivutaka kina na nodrau lotu. Erau a laki vakai tikotiko talega e na vanua eratou a tiko kina na italatalata ni Lotu Wesele. Erau a sotava na lewe rua oqo na dredre ka koto mai Somosomo e na gauna koya ka rau mani vakalala.

Mai na 1850, sa vakilai sara mai Cakaudrove kei Vanualevu raraba na tete ni nodra kaukauwa na kai Toga. E lewe levu vei ira era lotu Wesele. Ena gauna vata oqo, e rau a sota mai Bau ko Ma'afu, na nodra iliuliu na Toga e Viti, kei Tuikilakila. E na sota oqori, a vakaraitaka vei Ma'afu ko Tuikilakila ni vinakata tiko na nona waqa vaka-Toga. A solia na waqa oqori ko Ma'afu ka solia ko Tuikilakila vei Ma'afu na kaukauwa me lavaki vuaka kei na magimagi mai Vanuabalavu, ka ni a vanua tu vaka Cakaudrove ena gauna koya.

A sega ni taleitaka na turaga Tui Cakau na tete ni kaukauwa nodra na Toga ka vaka me laki vakavanua talega na nona sega ni taletaka sara na nodra lotu, na lotu Wesele. Ni bera ni bale e na nona labati e na nona imocemoce e na Fepurueri ni 1854, a vakaraitaka na nona sega ni taletaki ira na lewe ni lotu va-Karisito ka tokona na nodra vorati vakaukauwa

vakabibi mai Mago, Cicia, Tuvuca, Munia kei Vanuabalavu. E kainaki ni so vei ira oqori era mani dro ki Lakeba.

Ni voleka yani ki na 1860, e a basika vakalialia na tiko sautu e na vanua ko Cakaudrove e na ruku ni veiliutaki vou vaka Tui Cakau. E vaka me taleitaki cake ko Ma'afu mai vei Ratu Cakobau ka ni a nanumi ni a vakaitavi ko Ratu Cakobau e na labati nei Tuikilakila.

E na gauna talega oqo, era lewe levu e Cakaudrove era vinakata me kau lesu tale yani na lotu. Era vakaraitaka oqori e na nodra gu me tara na veivale me qaravi kina na lotu kei na vuli. E laurai talega na nodrau cakacaka vata vinaka na turaga Tui Cakau vou ko Raivalita kei Ma'afu. Ko Raivalita oqo na i ka vitu ni Tuicakau ka dua vei iratou na luvei Tuikilakila. E a sega ni dede na nona veiliutaki.

Ena vula ko Me 1860, e vola koto ko Berthold Seeman e na nona itukutuku ni sa tiko mai Wairiki edua na itikotiko ni lotu Wesele. E rua na vale ni moce sa tu oti kina ka rauta ni 200 na iyate na kedrau veiyawaki. Edua a tiko kina ko Rev. Joseph Waterhouse; na kena ikarua a tiko kina ko Rev. Jesse Carey.

E vakaraitaka talega ko Seeman e na nona itukutuku ni sa vakarau toki tiko na itikotiko ni lotu Wesele mai Wairiki ki Waikava. E rawa ni rua na vuni toki oqo: dua, na draki ka ni ratou a tautauvimate vakawasoma mai Wairiki na vavalagi. Kena ikarua ni a sega ni se oti sara na kena vorati na lotu Wesele mai Taveuni. Sa mani toki na itikotiko ni cakacaka mai Wairiki ki Waikava e na Sepiteba ni 1860. A sega ni rawarawa na kena tokitaki ki Waikava ka ni a sega ni duavata kei na lewa oqori na turaga na Tui Cakau ko Raivalita. Edua talega na vuna ka tokitaki kina ki Waikava sa ikoya na kena sega ni dei vinaka na veimaliwa vakaveitacini vakaturaga mai Somosomo ni bale oti ko Tuikilakila.

Ni oti ga vakalailai na veilitaki nei Raivalita, sa buli sara ko Ratu Goleanavanua me i ka walu ni Tui Cakau. E na dua na ilakolako nei Seeman ki Somosomo, a sega ni rau sota rawa kina kei Ratu Golea ka ni a lako tu ki na dua na ivalu. E se bera ni ciqoma na lotu na turaga oqo ka vaka kina ko iratou kece sara na watina. Edua ga vei iratou sa ciqoma oti na lotu ko Adi Elenoa, edua na vugoi Ratu Cakobau.

Ni se tiko voli ga mai Somosomo ko Seeman sa lesu mai e na qaqa na turaga ko Ratu Goleanavanua. Ni tarogi se na qai ciqoma e na gauna cava na lotu, a mani sauma kina na Tui Cakau ni nona lotu ga na vala ka sega ni se vakarau me ciqoma na vakabauta vou. E nanumi ni oti ga e rua na yabaki mai na veitarotarogi oqori, sa biuta tani ko Ratu Golea na vakabauta makawa ka ciqoma na lotu Katolika, ia a sega ni laurai ni ka dina sara na nona ciqoma na vakabauta oqori.

Ena vula ko Maji ni 1862, e tukuna ko James Calvert e na nona ivola ni ra sa tiko na bête ni lotu Katolika mai Wairiki ka sa tavuki oti ko Ratu Goleanavanua ki na lotu oya.

E na Okosita ni 1862, a yaco kina edua na vala vakairogorogo mai Wairiki. Erau a sota e na vala oqori na mataivalu nei Ratu Golea na Tui Cakau kei na nei Ma'afu ka kena liga imatau qaqa ko Wainiqolo. E balavu na italanoa ni valu oqori ka sega ni rauta meda goleva taucoko. A bale ena ivalu oqo mai Wairiki ko Wainiqolo. E kainaki talega ni a bale kina edua na luvei nai italatala Joeli Bulu, na turaga vakairogorogo ni Toga.

Ni oti na vala oqo mai Wairiki, sa veisau vakadua kina ko Ratu Golea ki na lotu Katolika vata kei rau na tacina ko Matakitoga kei Koliloa. Naveisau oqo nei Tui Cakua, era veisau talega na lewe ni vanua.

Ena 1867, edua na Veidinadinati rau a vakayacora ko Ma'afu kei Ratu Golea. E sega ni macala vinaka na lewe ni Veidinadinati oqo. Ia, e macala ga ni a vakadonuya na Tui Cakau me kovuti Taveuni mai na lewa mai Lau ena Veidinadinati oqo. De rairai a koto beka e na Veidinadinati oqori na itekitekivu ni Matanitu ni Tovata ka a kunekunetaka na kena vakasama ko Ma'afu.

Ena 1871, rau a ciqoma ka yaco me duru ni lotu Wesele ko Matakitoga kei Koliloa ka vukea vakalevu na kena tete. Na vuni nodrau veisau totolo na turaga lewe rua oqo mai na lotu Katokila ki na lotu Wesele e sega ni matata vinaka.

E na vula ko Epereli ni 1871, a vakaraitaka ko Eroni Fotofili, edua na italatala ni Toga vei Nettleton ni sa dola tale na katuba ki na lotu i Karisito, ka rau sa liutaka sara ga na gone turaga. Era sa na lewe levu era na muri rau.

Ena itekivu ni 1870, a lesi edua na italatala vavalagi ki Taveuni ka vaka itikotiko mai Vuna. Ni bera ni soli ko Viti ki Peritania e na 1874, sa tiko oti mai Vuna na italatala oqori e na 1872.

NA VEIVOLA YAGA ESO

1. Calvert, James. Fiji and the Fijians. Vol. 2. Suva: Fiji Museum, 1985. First Published in London in 1858.
2. Derrick, R.A. A History of Fiji. Vol. 1. Suva: Government Press. Reprinted in 1974.
3. Garrett, John. To Live Among the Stars: Christian Origins in Oceania. Geneva: World Council of Churches and Suva: University of the South Pacific, 1982.
4. Thornley, A.W. Fiji Methodism 1874 – 1945: The Emergence of a National Church. Unpublished PhD Thesis. Canberra: Australian National University, 1979.

5. Williams, Thomas. **Fiji and the Fijians. Vol. 1. Suva: Fiji Museum, 1982. First Published in London in 1858.**
6. Wood, A.H. **Overseas Missions of the Australian Methodist Church. Vol. 2 (on Fiji). Melbourne: Aldersgate Press, 1978.**
7. Wood, A.H. **Overseas Missions of the Australian Methodist Church. Vol 3 (on Fiji Indian and Rotuma). Melbourne: Aldersgate Press, 1978.**